

КРИМСЬКЕ ХАНСТВО НА ЗЛАМІ (70–80 рр. XVIII ст.)

Стаття присвячена проблемі розвитку державності і права малої держави в умовах конфлікту цивілізацій на прикладі Кримського ханства останньої чверті XVIII століття. Історичний досвід переконує: державний суверенітет – не тільки право, а й відповідальність перед іншими країнами.

Однією з умов осмислення історії Української держави феодального періоду є вивчення її в контексті державної та правової системи тих країн, до складу котрих входили українські землі.

Поза цим, оскільки наша держава виникла на уламках декількох імперій, актуальним і науково обґрунтованим залишається ретроспективний аналіз правового статусу корінного населення та території сучасної Автономної Республіки Крим. Дана публікація має на меті звернути увагу на історію кримсько-татарської держави – Кримського ханства – в переломний для нього період – приєднання до Росії.

У XVIII ст. доля Кримського ханства залежала від результату боротьби двох імперій – Османської та Російської. Тут виникає питання: який саме зміст слід вкладати у поняття «імперія»?

Імперія – одна з форм державності. Зазвичай, у її складі виділяють домінуючу державу-метрополію та підкорені території – колонії. Така характеристика досить поширена, проте вона мало що може пояснити. Дискусії та суперечки навколо поняття та самого феномена імперії продовжуються [1].

Постає питання, чим є імперія: феноменом, результатом певного збігу обставин, чи етапом розвитку державності, властивого більшості народів? При цьому наголошують на таких ознаках імперії: значні територіальні масштаби, поліетнічний склад населення, її спрямованість на зовнішню експансію тощо. Єдина адміністративна система не завжди розглядається в якості критерію, і такий підхід навіть вважається помилковим. Імперія не може розвиватися без зовнішніх поштовхів, вона знаходиться в постійній боротьбі з оточуючим світом і в кінцевому підсумку приречена. З метою розширення та утримання захоплених територій правлячою елітою формується імперська ідеологія або ж концепція для обґрунтування власної політики. Вона може включати ідеї «обраності» народу, держави, їхньої «всесвітньої місії».

Кожна імперія, щоб існувати і добиватися поставлених цілей, змушена була шукати свої шляхи консолідації суспільства, різнолікого за своїм соціальним, національним, релігійним, культурним складом. Здійснювалися спроби об'єднати національні еліти, надавши їм права та привілеї пануючого класу («еліти стична» консолідація). Інший варіант – опора на пануючу націю (наприклад, «русифікація», сполучена з поширенням православ'я) – також не мав перспектив із-за її соціальної неоднорідності. Визначення підданства приватної особи в імперії встановлювалось за національною, або ж релігійною ознакою.

Обравши політику в якості ознаки що структурує, Г. Феоктістов запропонував класифікувати імперії таким чином:

Імперія-конгломерат – політичне об'єднання різнорідних етносів (держав), не пов'язаних між собою спільністю економіки і культури, в тому числі релігійною залежністю. Створюються, як правило, воєнним шляхом.

Імперія-ієрархія – об'єднує території з різним рівнем залежності і залучення до спільної соціально-економічної структури. Складає єдине ціле, як систему взаємодіючих частин ієрархічного типу. В ній виділяється домінуюча нація, метрополія. Остання є економічним і політичним центром. Релігійний фактор не має великого значення. Існує порівняно великий проміжок часу.

Очевидно, можна говорити й про імперії змішаного типу. До таких відносять Росію. З кінця XVIII ст. частина її території – національна держава, а частина інтегрована: Білорусія, Україна, Поволжя, Європейська Північ. Інші регіони утримувались переважно політичними й військовими заходами: Середня Азія, Прибалтика, Польща тощо.

Вихід Криму зі складу Османської імперії та захоплення його Росією рівнозначні скачку з одної цивілізації в іншу. Поза цим, варто порівняти ці дві імперії, щоб мати можливість оцінити адаптацію ханства до нових умов, варіанти його розвитку.

Каменський А.Б. вважає цілком можливим застосування порівняльно-історичного підходу до історії Росії та Турції. [2, 149] В цих країнах приблизно в один і той же час відбувались подібні процеси. Основу воєнно-адміністративного і соціально-економічного устрою Османської імперії XV–XVIII століть складала тимарна система, аналог російської помісної. Поряд з умовним землеволодінням існували й безумовні земельні володіння – мюльки, подібні до російських вотчин, а також земельні володіння духівництва – вакуфи. Проте інституту дворянства в Туреччині не існувало. Правлячий клас здійснював своє панування переважно через державну владу. Критерієм для зарахування до цього класу було службове становище.

Турецькі селяни вважались юридично вільними, хоч фактично були й прикріплені до землі. Державні ж чиновники усіх рангів вважались «рабами султана», їх кар'єра цілком залежала від волі султана. Для Османської імперії, як і для Московської Русі, була характерною відсутність чіткого розмежування військових, адміністративних та релігійних функцій держави.

Із другої пол. XVI ст. в Османській імперії поступово починають проявлятися риси системної кризи. В XVIII ст. вона зазнала нищівної поразки у війнах з Росією. В той час, коли з кінця XVII ст. почала усталюватися світова економічна система, виявилася її неспроможність до швидкого інкорпорування до неї. Все це поставило державу перед загрозою територіального розчленування.[3, 155–171] Отож, Османська імперія, зразок східної деспотії, потребувала перетворень.

«Епоха реформ» почалася в період правління султана Селіма III (1792–1808 рр.). Реформи мали на меті використати досвід Європи і тому носили «наздоганяючий», європеїзуючий характер. Внутрішнім протиріччям реформ бу-

ло те, що вони повинні були закріпити традиційні відносини засобами модернізації за європейським зразком. Вважалося, що таким шляхом всі інститути держави можна буде привести в попередній стан часу розквіту імперії. Це викликало їх несприйняття, особливо з боку мусульманського духовництва. Шалений спротив консервативних сил призвів до зриву перетворень та загибелі реформатора. Процес модернізації ускладнився й надовго затягнувся. Подібні до європейської системи органи влади були створені лише під час реформ 1834–1839 рр. Махмудом II. Указом від 7 січня 1834 року була запроваджена класифікація посад і звань в центральних урядових установах, що нагадувала «Табель про ранги» Петра I.

Росія, як і Османська імперія, у XVIII столітті переживала системну кризу й намагалася її подолати через проведення реорганізації армії, державного апарату за європейським зразком. Значні успіхи в модернізації припадають на період реформ Петра I та Катерини II. Проте, за значної подібності історичних процесів двох країн, були й суттєві розбіжності. Перш за все, культурні особливості. По-друге, незважаючи на те, що системні кризи співпали за часом, вони відбувалися на різних стадіях державного розвитку. До моменту кризи, на відміну від Росії, Турція вже була імперією, що відігравала важливу роль у світовій історії. Все це обумовило пошук виходу з неї у «величному» минулому, шляхом проведення «традиційних реформ». Росія ж намагалася «прорубати вікно в Європу», цілком орієнтувалася на західноєвропейську модель розвитку.

Таким чином, Кримське ханство опинилось у полі тяжіння одразу двох імперій, що стали на шлях «наздоганяючого розвитку». В кінцевому рахунку, кримське населення зазнало російського варіанту модернізації. Османський став реальністю для татарських емігрантів та невикористаною можливістю для тих, хто залишився.

До характеристики системної кризи в Османській імперії варто віднести й вкрай недосконалу організацію провінційного управління. Імперська структура включала найрізноманітніші одиниці управління, що ставили на меті неоднакові форми підкорення й керування народами: різного типу санджаки – адміністративно-судові округи, васальні держави – Кримське ханство, Валахію, Молдавію тощо. Строкатість адміністративного устрою була обумовлена географічними, культурними, політичними особливостями регіонів. Структура державної влади, що склалася в Османській імперії, передбачала поєднання елементів централізації та децентралізації, прямого й опосередкованого контролю, потребувала встановлення балансу інтересів центру і регіонів.

Невдачі уряду в пошукові компромісів посилювали сепаратистські тенденції в державі. Розпорядження Порти на місцях нерідко ігнорувалися, хоч обидві сторони утримувались від відвертого протистояння. До кінця XVIII ст. відбулося різке падіння впливу султанського уряду на справи в провінціях. Жорсткий контроль зі столиці було знято. Період 1779–1813 рр. в історичній літературі називають часом феодальної анархії. Але саме тоді зароджувався новий порядок відносин центру з периферією. На поч. XIX ст. остання отримала можливість здійснювати певний вплив на політику Порти, утримувати у своєму

розпорядженні більшу частину додаткового продукту. Таким чином, османська альтернатива відкривала певні перспективи для Кримського ханства, до того ж у звичних для нього рамках мусульманського суспільства. Проте для її реалізації потрібно було залишатися частиною імперії, зупинити міжусобицю місцевої феодалної олігархії, налагодити дружні відносини із сусідніми народами, бути відкритими для європейської культури. Ці умови виявились нездійсненими за тих соціально-політичних та економічних обставин, що склалися в останній чверті XVIII століття.

В середині XV століття в Кримському ханстві утвердився іслам, а в 1478 році воно визнало васальну залежність від Османської імперії. У Кафі османи запровадили санджак (адміністративний округ, зазвичай ділився на кази, які очолювали каймакани), потім беглербегілик на чолі з беглербегом («правитель над правителями»). До нього входили усі султанські володіння в ханстві. У Кафі перебував турецький гарнізон.

З метою зміцнення влади хана та обмеження впливу Порти на внутрішні кримські справи, Менглі-Гірей увів звання калгі, тобто віце-хана, на котрого покладалися права спадкоємця престолу. Ним став його син Магомет-Гірей (1514–1524 рр.). Після смерті останнього хани стали призначатися султанами, хоча посада калгі й збереглася. Очевидно, калга також призначався султаном[4]. Так було скасовано попередній звичай призначення наступника самим ханом або ж обрання його «народом» – крим-беями (кримськими беями-феодалами, найстаршими представниками знаті своїх родів).

Гірей II Жирний (1577–1584 рр.) заснував новий ступінь другого спадкоємця, що отримав назву нур-ед-дін, і був затверджений Портою. Посадові функції нур-ед-діна не з'ясовано, проте відомо, що його річний оклад формувався з ханських доходів.

Хани перетворились у намісників султана в Криму. Носили титул «Великий хан великої орди і престолу Криму та степів Кипчака». Після відвідин Мекки отримували титул хаджи або ельхадж. Зазвичай, ханами ставали представники роду Гіреїв. В ньому вирізнялася Ширінська лінія та побічна – Джобак-Гірей. З першої призначалися хани, з другої – калги та нур-ед-діни [5, 20]. Родове старшинство під час призначення хана та калги не дотримувалось. Подібний порядок, в основі якого був принцип «розподіляй і владарюй!», з одного боку, породжував міжусобну війну, калейдоскопічну зміну ханів на престолі. З іншого – дозволяв Порті контролювати ситуацію в Кримському ханстві.

За турецьким зразком при хані був заснований диван (державна рада). До нього входив калга-султан (*Титул, що належав представникам роду Гіреїв, синам хана. Особи ханської династії мали право командувати військовими частинами і отримували пенсії з Порти – О.Л.*), який призначався із «принців крові», командував армією від імені хана. Резиденція калги-султана розташовувалась в Карасу-базарі. Йому належало в Криму ряд поселень. З призначенням нового хана призначався й новий калга-султан. Членами дивана були також: каймакан – намісник хана на час відсутності останнього в державі, муфті Криму – голова

духовенства і тлумач, у важких випадках, законів, усував кадіїв (суддів), якщо ті не правильно чинили суд. Муфтії, як і кадії, призначались константинопольським кадїєлескером. Нарешті, нур-ед-дін – голова місцевих судів, а під час походів – командир окремих підрозділів, кадїєлескер – поліцейський наглядач у столиці ханства Бахчисараї, розглядав міські судові справи.

Як розподілялись повноваження між ханом і диваном?

Перший видавав закони, командував військом, карбував монету, вартість якої сам і встановлював, вводив мито, обкладав податками підданих християн та іудеїв. На його честь під час п'ятничного богослужіння читалася публічна молитва в усіх мечетях (хутба). Проте хан був зобов'язаний правити згідно давніх законів і звичаїв. Не міг розпочати війну, вирішити важливі державні справи без згоди дивану. Останній же міг затвердити або відкинути пропозиції хана. Зазначимо вагомість голосу беїв з роду Ширинів, що не поступався ханському.

Хан міг відсторонити від посади норовистих беїв, але він рідко наважувався на це, а ще рідше досягав поставленої мети. Не мав права судити калги-султанів. Останні були підсудні дивану, який мав компетенцію виносити смертний вирок. Диван також опротестовував розпорядження хана, що суперечили закону, і той змушений був їх відмінити.

Після нур-ед-діна та калги-султана на ієрархічних сходинах знаходились: султан-валіде – мати хана, дружина або ж сестра, що мала свій двір на державному утриманні; хан-агасі – обов'язки до кінця не з'ясовано і стосувались скоріше цивільного управління; дефтердер-ага – керуючий ханськими землями і територіями, заселеними християнами; хазіадар-ага — державний скарбник; актачі-бей – «шталмейстер»; кіларджі-баші – «гофмаршал» хана та інші. Як видно, в системі чинів і посад Кримського ханства не було чіткого розмежування на державні і придворні.

Все ханство ділилося на 5 бейликів (князівств) за кількістю знатних родоплемінних союзів кримських татар: Ширин, Барин, Кулук, Сулеш, Мансур. Представники знатних родів складали верхівку феодального стану. Серед них особливе становище займав ширинський бей, що мав свою резиденцію, притворний штат із калги-султана, муфтія, каймакана, нур-ед-діна, кадїєлескера. Бей Барин – каймакана, нур-ед-діна та кадїєлескера. Інші беї – тільки нур-ед-діна. Феодальна верхівка з беїв офіційно визнавалася хоронителем свободи народу, «противагою» ханській владі, його «співправителями».

Беї мали можливість одружуватися на дочках хана, надсилати власних послів до іноземних держав, вести між собою війни та самостійно здійснювати набіги на чужу територію. У своїх володіннях – бейликах, беї користувались феодальним імунітетом. В їх руках знаходилась адміністративна і судова влада. Для здійснення останньої беї отримували від кадї-аскера (державного судді) грамоту на звання кадї (судді).

Беї не служили при ханському дворі та не займали державних посад. Проте зобов'язані були постачати хану військо та певною мірою відшкодовувати військові витрати. Зі смертю бея бейлик успадковував калга, як правило, його

старший син, потім, нур-ед-дін (другий син). І тільки після смерті всіх синів бея бейлик переходив у володіння його старшому онукові. Інші нащадки бея, в тому числі й позашлюбні, складали «емір-заде» – дворянство. Пізніше їх стали називати мурзами.

Мурзи – військово-служилий стан, ділився на дві категорії. До першої відносились прямі нащадки можновладних беїв та їх далекі родичі, що жили в межах бейлика, а також наділені ханом цим званням. До другої – нижчі «дворяни» – капикули («раби біля дверей»), вихідці з яничар.

Бейлики ділилися на 48 кадиликів (судових округів, що охоплювали більше 1600 сіл). Мурзи мали особливі суди, рішення котрих затверджувались кади-аскером, за порадою муфтія. Мусульманське духовництво та представники інших конфесій мали окремі суди.

Хан призначав кадіїв у власному кадилику, турецький султан – у своїх (Кафі, Судаку, Мангуні, Ені-Кале). Шегер-каді (міські судді) призначались кади-аскером. Зазначимо, що на суді був присутнім його представник – наіб. Державні справи, справи, що мали значну величину позову, не підлягали компетенції перерахованих судів і вирішувались диваном.

Поточні приватні справи вільних сільських мешканців – кримських татар, розглядались в середині общини – «джемаат» або «елалі». Її юридичний статус був оформлений у XVII столітті. В суді община мала можливість виступати позивачем і відповідачем, а також як свідок [6, 3].

Мусульманське право має два основних джерела: закон (шар) і звичай (адат, кримський варіант – «чингизове тор е») [7, 18–19]. До останнього дозволялося звертатися тоді, коли у писаному праві виявлялися прогалини.

Наступним важливим джерелом права були рішення знавців права (фетви), особливо «великого імама» Абу Ханефа (702–772 рр.) [6, 38]. Його вчення характеризується певною терпимістю і гуманністю у тлумаченні закону. Там, де інші імами суворо дотримувались букви закону, він робив висновки за аналогією («кияс»). Ханефетичний напрямок в ісламі був широко розповсюджений на території Османської імперії [8].

З уривчастих свідчень про мусульманський суд у Криму можна зробити висновок, що кримінальними вважались такі злочини: відступництво від віри, перелюб, грабіж, вбивство, злодійство та пияцтво. Політичних злочинів практично не було із-за частотої зміни правителів.

Судовий розгляд починався після звернення позивача до суду, котрому надавалось право вибору покарання (наприклад, застосувати помсту чи ж обмежитися пенею). справи вирішувались усно, застосовувались певні ритуали під час укладання духовних заповітів, купчих. Особливою складністю відзначався порядок спадкування, що обумовлювалося багатоженством. В цілому, як можна уявити, норми шаріату застосовувались у ханстві так само, як і в інших регіонах імперії, звичайно, з урахуванням особливостей місцевого звичаєвого права. Вони не розповсюджувались на немусульманське населення, якому надавалась певна правова автономія (за виключенням окремих видів злочинів).

Основною особливістю мусульманського права є те, що воно тісно пов'язане з релігійними законами ісламу. Тому, де б не знаходився мусульманин, в якій би країні не жив, йому слід послугуватися тільки мусульманським правом, і не існує влади, здатної його змінити [9]. Шаріат носить не територіальний, а персональний характер. Іншою його характерною рисою було розмежування прав мусульман і немусульман (у Криму – це християни, іудеї, чия праця визначала розвиток ремесел та торгівлі у ханстві). Крім того, система мусульманського права не приділяла належної уваги процесуальному праву й характеризувалася нерозробленістю, недостатньою диференціацією галузей права.

Зазначені риси шаріату обумовили його консерватизм, особливу суворість стягнень за релігійні злочини (віровідступництво, язичництво, богохульство – правопорушення групи «хадж», покаранням за здійснення яких була смертна кара). Нагадаємо, кожний мусульманин, хоч і вважався вільним, одночасно визнавався залежним від султана-халіфа. Оскільки судочинство здійснювалось на основі Корану, то в кінцевому рахунку саме духовні особи виступали найбільш авторитетними тлумачами права. Турецький султан очолював ієрархію духовних осіб, суддів, призначав і усував їх із займаних посад. Такий стан речей обмежував можливості інтеграції мусульманського населення Кримського ханства у російський соціум. Більш пізній досвід інших мусульманських країн показав, що «вестернізація» права виявилася можливою лише в питаннях, які не стосувалися статусу особи і догматів ісламу. Запозичувались норми та принципи тих країн, з котрими були налагоджені тісні економічні, політичні та інші зв'язки.

У складі Османської імперії Кримське ханство використовувалось як плацдарм для турецьких військ, військової експансії у східноєвропейському напрямкові. Разом з тим, кримці в цьому напрямку проявляли самостійну ініціативу й дуже часто турбували кордони Росії. Саме тому в рескрипті О. Орлову від 22 березня 1771 р. наказувалось на мирних переговорах з Портою домагатися «зменшити здатність Порти до атакування Росії» [10, 129]. Малося на увазі відокремлення ханства від Османської імперії й надання йому незалежності.

Завершенням чергової війни між Росією і Турцією стало підписання 10 липня 1774 року Кючук-Кайнарджийського мирного договору. Однією з найважливіших його настанов стало відокремлення Кримського ханства від Турції: «Всі татарські народи: кримські, буджаські, кубанські, едисанці, жамбуйлуки та едичкули без винятків від обох імперій мають бути визнані вільними і повністю незалежними від будь-якої сторонньої влади, проте такими, що перебувають під самодержавною владою власного їх хана Чингиського покоління, усім татарським суспільством обраного і зведеного...» [10, 279–280]. Вільними і незалежними оголошували не тільки татар, що заселяли півострів, а й ногайців, які кочували у причорноморських степах і на Кубані. Право султана призначати й усувати кримських ханів скасовувалось. Не мав такого права і російський уряд. Однак у Порти залишалася можливість поновити свій вплив у Криму, використовуючи застереження у договорі про «духовні обряди»: всі перераховані народи «як оновіріці з мусульманами, у міркуваннях його султанської величності, яко

верховного каліфа магометанського закону, мають зважати на правила і закони їм прописані...» [10, 280].

Отож, зберігалася релігійна, а разом з нею й судова залежність мусульман Кримського ханства від Турції. У свою чергу Росія могла протидіяти цьому впливові, оскільки її державні кордони охоплювали Крим з усіх боків, а на території самого ханства знаходились належні їй фортеці Керч і Єникале.

В умовах нестійкої рівноваги в Криму почалася боротьба за владу. Її вели два угруповання феодальної аристократії, одне з яких орієнтувалося на Турцію, інше – на Росію. Як підсумок-приєднання Криму до Росії у 1783 р. Тут виникає питання: якщо державний суверенітет однієї країни, створює загрозу суверенітету іншої, то тоді остання має право на втручання в її внутрішні справи чи ні?

У державно-правових умовах північної імперії продовжувалася історія кримських татар, насильно залучених до загальноросійських процесів модернізації. Проте не тільки політика російського уряду й конфлікт християнської та мусульманської культур, а й слабкість ханської влади, розрізненість політичної еліти суспільства, родоплемінні традиції та агресивність колись могутньої Туреччини не дозволили зберегти Криму свою автономію. Наслідком інкорпорації Криму до складу Росії стала, з одного боку, посиленна татарська еміграція, а з іншого – як стихійна, так і організована російським урядом колонізація краю іншими національностями, що значно змінило етнічний склад населення півострова. Отож, наприкінці XVIII ст. кримські татари опинилися перед вибором стати підданими або Османської імперії, або ж Російської.

Література

1. *Алаев Л.Б.* Империя: феномен или этап развития? // Вопросы истории. – 2000. – № 4–5. – С. 148–156; *Феокистов Г.Г.* Империя как тип структурного деления мира (Опыт классификации) // Общественные науки и современность. – 2000. – № 2. – С. 103–110.
2. *Каменский А.Б.* От Петра I до Павла I. Реформы в России XVIII века. – М., 1999. – 546 с.
3. *Мейер М.С.* Османская империя в XVIII веке. – М., 1991. – 395 с.
4. *Н. В.* Ханство крымское // Энциклопедический словарь. Изд. Ф.А. Брокгауз, И.А. Эфрон. – С-Пб, 1903. – Т. XXXVII. – С. 45–52.
5. *Тунманн.* Крымское ханство. – Симферополь, 1990. – 198 с.
6. *Лашков Ф.Ф.* Сельская община в Крымском ханстве. – Симферополь, 1887. – 234 с.
7. *Вишневский В.А.* Феодализм в Крымском ханстве. – М., 1930. – 234 с.
8. *М. Т.* Право Мусульман // Энциклопедический словарь. Изд. Ф.А. Брокгауз, И.А. Эфрон. – С-Пб, 1903. – Т. XXIV «А». – С. 896.
9. *Шевченко О.О.* Історія держави і права зарубіжних країн. – К., 1997. – 697 с.
10. *Дружинина Е.И.* Кючук-Кайнарджийский мир 1774 года. – М., 1955. – 321 с.